

В.М. ЛОКТЄВ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ: БУТИ ЧИ НЕ БУТИ?

Філософське запитання «Бути чи не бути?» щодо Національної академії наук України останнім часом із риторичного перетворилося на злободенне. Про це свідчать події, що нині розгортаються навколо Російської академії наук і пов'язані з оголошеною Урядом Російської Федерації докорінною перебудовою всього наукового господарства країни. Не можна виключати можливість, що щось подібне відбуватиметься і в Україні. У статті зроблено спробу проаналізувати ситуацію, яка склалася в українській науково-освітній сфері за роки незалежності, розглянути здобутки і недоробки академічного буття та можливі шляхи реформування НАН України.

Проблема в том, что часто человек, стремящийся к реформам, приходя во власть, превращается в охранителя старых порядков. А в идеале, добившись цели, надо осуществить обещанные изменения.

А.С. МИХАЛКОВ-КОНЧАЛОВСЬКИЙ, кінорежисер

Напередодні чергових (напів)ювілеїв нашої Академії та її вельмишановного президента, здавалося б, потрібно говорити про те, що відбувалося у її відділеннях (зокрема, у Відділенні фізики і астрономії) впродовж останніх років, згадати здобутки та проблеми, що в спокійні часи було б слушно й корисно і що, напевно, ще буде зроблено. Проте ситуація з наукою і освітою в країні залишається напруженою, особливо тепер, у дні підготовки бюджету на наступний рік, і, як на мене, треба вкотре порушувати більш принципові питання буття та найближчих перспектив НАН України. І хоча я вже мав можливість оприлюднювати думки щодо свого розуміння і бачення деяких шляхів реформування Академії, оцінити їх можливі об'єктивні та суб'єктивні труднощі [1–4], події змінюються швидко і мовчати важко.

Крім того, згадані публікації, як не дивно, мали певний відгук, мені надійшло кілька електронних листів, а також телефонних дзвінків як із підтримкою сформульованих у статтях тез, так і з їх критикою. Це спонукало мене дати роз'яснення моїх думок і додати дещо нове до вже зроблених прогнозів.

Ще одна неочікувана обставина робить таку дискусію своєчасною як ніколи: 27 червня 2013 р. ми всі стали свідками оголошеної путінським урядом, а фактично чиновницьким апаратом, безпрецедентної перебудови наукового господарства Росії. Її готували в умовах цілковитої таємності від учених, тим самим відлучаючи їх від обговорення нововведень і розглядаючи, напевно, як ворогів російської науки. Не зупинятимуся на дивних деталях того, що планували зробити, та на цинічній подачі так званої реформи РАН — усе це добре відомо і не витримує критики. Завдяки жорсткому опору колективів

РАН і широкої громадськості перша спроба у вигляді бліцкригу не пройшла, закінчившись корпоративно-бюрократичним торгом у Держдумі, проте немає впевненості, що восени, коли закон про реформування обговорюватиметься остаточно, РАН все ж таки не доб'ють¹.

Для нас це добрий урок, і незалежно від розвитку подій у Росії ми маємо бути свідомими того, на що можуть спромогтися вітчизняні так звані компетентні органи. Їхні дії винахідливі й непередбачувані, адже насправді — скільки можна повторювати! — йдеться не про науку, освіту й тисячі їх служителів, а про землю і нерухомість, коротше кажучи, дуже недешево і ласе майно НАН України, до якого давно й уважно придивляються можновладці з метою «ефективної» експропріації. Адже витрати саме на науку «верхам» завжди здавалися, за словами великого В.І. Вернадського, «ненужной роскошью или прихотью». Однак повернуся до наших справ... і спробую без зайвих емоцій.

Чи відбулися реформи? Почну з того, що одним із положень моїх роздумів була констатація відсутності будь-яких змін в Академії наук нашої країни, де в Інституті теоретичної фізики (нині ім. М.М. Боголюбова) я працюю все своє свідоме життя. Якщо ж говорити про науковий сектор держави загалом, то моє твердження не відповідає дійсності, і зміни, на жаль, переважно руйнівні, що відбулися після тривалої радянської доби, були колосальними. Чого тільки варта практично повна ліквідація галузевої науки, яка була істотною підтримкою фундаментальних досліджень, що мали здебільшого академічну «прописку». Далі було величезне (й, може, за скінченний період не-

відновне) скорочення кількості науковців, що працюють в Україні, для яких кардинально змінилися умови оплати праці, коли прибиральницям (з усією повагою до їх нелегкого труда) платять за тією ж тарифною сіткою, що й професурі. Ця начебто організаційна дрібниця, створюючи очевидні зручності і спрощуючи роботу Мінфіну, розцінювалася урядовцями як справжня реформа, однак про стимулювальну роль заробітної плати в науково-освітній сфері давно забуто.

Як фахівець у природничій галузі знань, я не можу кваліфіковано судити, чи є ці зміни реформами, але те, що вони разом з іншими заходами (наприклад, практично повним ігноруванням необхідності оновлення парку приладів) сприяли занепаду нашої, визнаємо, досить потужної на початку 1990-х років науки, є очевидним. Навіть те обладнання, яке вивільнялося під час ліквідації галузевих та військово-промислових НДІ, частогусто йшло на металобрухт, а не в академічні чи навчальні установи. Тобто загалом зміни, про які йдеться, з погляду науковців слід назвати *антиреформами* й визнати, що понад 20 років незалежності стали для науки і освіти (зовсім не з їх провини) роками виживання, стагнації та регресу.

У країні в цей період відбулися масштабні перетворення. Якщо за часів тоталітаризму мати професію науковця було дуже престижним, бо то була найприйнятніша сфера діяльності для будь-якої творчої та волелюбної особистості, то нині, у ліберальні часи, система цінностей повністю змінилася: все вирішують не знання чи фахові вміння, а наявність грошей байдуже якого походження, а питання про інтелектуальну свободу взагалі втратило актуальність, оскільки успішність людини, а отже, й повага до неї з боку суспільства, мають тепер конкретну вартість. І це наша об'єктивна реальність.

Певні зрушення торкнулися й академічного життя. Якщо раніше діяльність Академії (зокрема, її керівників, директорів інститутів) контролювалася партійними органами (специфічний, але все ж таки нагляд), то

¹ 18 вересня Держдума ухвалила Закон про реформування РАН, 25 вересня його затвердила Рада Федерації, а 27 вересня — підписав Президент РФ Володимир Путін. Хоча до остаточної редакції було внесено 82 поправки, суті «реформи» вони не змінили: Закон передбачає передачу майна РАН і права затверджувати завдання на наукові дослідження новоствореному федеральному агентству.

нині все зосереджено на Президії, яка тим самим відіграє роль міністерства з притаманним йому командно-адміністративним стилем і головним обов'язком — розподіляти бюджетні кошти, і робить це фактично непрозоро, без зворотного зв'язку з науковою спільнотою, у відриві від кількісних і якісних показників роботи. Навряд чи збереження такого стилю регулювання в науковій (тобто творчій) роботі можна визнати прогресивним. Особливо в умовах доступності Інтернету, коли будь-хто охочий може легко дізнатися, оцінити й порівняти ефективність роботи установ або окремих науковців як в Україні, так і за її межами. І нерідко буває так, що проголошені гучні епітети й часом гіпертрофовані оцінки щодо конкретних інститутів чи осіб не лише не відповідають, а й суперечать міжнародним стандартам, до запровадження яких схиляються активні вчені молодшого і середнього віку. Їм також дуже не подобається, що багато в чому правлять бал не науковці, а адміністратори, що принципові рішення ухвалюються кулурно або директивно.

Деякі схильні до скандалів ЗМІ бачать у таких розмовах конфлікт поколінь. Так, установи Академії перебувають у демографічній прірві, в них працює більше, ніж хотілося б, пенсіонерів, що є справжньою бідою, бо молодь не надто охоче йде в науку, а ті, що приходять, здебільшого прагнуть виїхати за кордон. Однак усе це не виправдовує керівництво Академії, яке, демонструючи «здоровий консерватизм» та «лікарську обережність», практично нічого не змінило у способах і пріоритетах розподілу коштів, якими б обмеженими вони не були. Як на мене, ніякого конфлікту поколінь немає, а от умови праці та винагорода за неї «тут» і «там» різняться настільки, що молодій, амбітній, повній сил і ентузіазму освіченій людині залишатися «тут» просто образливо. І справа не лише у заробітній платі чи доступному житлі — рівень матеріально-технічного забезпечення, в якому ми вже давно пасемо задніх, далеко не останній чинник, що жене людей за кордон.

Змінилися, і не на краще, правила атестації наукових кадрів, процедура стала більш бюрократизованою й фактично неефективною. А те, що дисертацію можна списати або купити і спокійно «захистити», взагалі не піддається розумінню (на щастя, у природничих науках таке майже не трапляється). Парадокс(!) — престиж професії в суспільстві впав «нижче плінтуса», проте мати диплом кандидата чи доктора наук усе ще модно, і ним козирають усі, кому тільки забажається. При цьому запропоновані й підпорядковані МОН України «фільтри» системи атестації у вигляді експертних рад не дають змоги викривати фальсифікаторів, які наповнюють так званий інтелектуальний сектор тисячами гуманітаріїв², переважна більшість яких (депутати різних рівнів, міністерські працівники, губернатори, мери тощо) до справжньої науки взагалі ніяк не причетні, важливим для них є лише поважний статус, а не діяльність дипломованої особи. Я вже не згадую безпрецедентний для світової науки неосяжний перелік так званих «фахових видань», які завдають вітчизняній науці нищівного удару, оскільки друкують усе, що завгодно, і вже неможливо відрізнити істинного носія знань від носія «корочки», тобто імітатора, або, ще гірше, наукового афериста.

Наведені міркування висловлюють і мої колеги, занепокоєні майбутнім науки в нашій державі. Їхні коментарі та зауваження до моїх попередніх публікацій на цю тему яскраво свідчать, що зміни, які відбулися в країні за минулі два десятиліття, ані науковці, ані викладачі вишів сприйняли як позитивні не можуть. Проте вважаю за доцільне не обговорювати ситуацію з українською наукою і тим більше з освітою загалом, а

² Не слід плутати з гуманістами, бо під виглядом запобігання подальшій небажаній технократизації нашого суспільства і дійсно назрілої необхідності його гуманізації нечуваного розвитку набула так звана гуманітарна сфера, але не професійні філологи, історики, археологи, а переважно політологи, юристи, педагогічно-методологи та ін.

зупинитися лише на проблемах НАН України, яка мені, зрозуміло, ближче, про яку болить у кожного, хто в ній працює і мовчки сподівається на краще. Майже всі розуміють: потрібно щось змінювати. Але що?

Академія працює ефективно. Такий погляд не є упередженим, хоча, слід визнати, його носіями переважно є та частина працівників Академії, які вже зробили кар'єру, досягли стабільного професійного й відносно пристойного побутового рівня (отримуючи і зарплату, і пенсію), словом, ті, хто має більш-менш усталене життя, керує групами, лабораторіями, відділами, кафедрами, інститутами. Серед них, звичайно, вже обрані до лав Академії та працівники Президії НАН України. Більшість із них сумлінно виконують свої обов'язки, публікуються, мають учнів, заслуги і свідомо вважають, що за умови підвищення фінансування (що, звичайно, потрібно робити за будь-якого розвитку ситуації) все само собою виправиться і ми знову вийдемо на передові рубежі. Пройшовши певний шлях і маючи власний досвід, ці по-своєму мудрі люди застерігають від помилок, бояться втратити те, що тяжко вибудовувалося впродовж багатьох років і що так легко зруйнувати. При цьому вони ностальгічно згадують славні радянські часи, тодішню величезну роль науки в розвитку освіти, культури, обороноздатності й підвищенні статусу країни як однієї з найвпливовіших у світі, ті часи, коли Академія була потужним, авторитетним державним органом, думку якої не міг ігнорувати жоден можновладець, а представники Академії обов'язково входили до складу колегій усіх міністерств. Вони наводять безліч прикладів, які дійсно свідчать про славетне минуле, і висловлюють надії на таке саме майбутнє, супроводжуючи слова на захист Академії окремими світового рівня досягненнями останніх років, які, на щастя, все ж є.

Проте немає жодних сумнівів, що головне «академічне» досягнення років незалежності — це збереження НАН України як цілісної, працездатної структури, чого не вдалося зробити для галузевих установ та високо-

технологічних виробництв. У цього «доробку» лише один справжній автор і один непереможний охоронець — Борис Євгенович Патон, який обіймає виборну посаду президента Академії протягом більш як 50 років, що, не виключено, є світовим рекордом. Саме неможливість будь-кому, хто б це не був, зачепити його «височайший» авторитет або, не дай Господь, чимось образити, оберігала Академію як «національне надбання» від часом шалених атак «ретивих» до революційних змін голів.

Не секрет, що всі 22 роки незалежності для Національної академії не були безхмарними, іноді труднощі здавалися непереборними, але, незважаючи ні на що, зазнаючи втрат і негараздів, відбиваючись наскільки можливо від зазіхань на її чимале майно й інколи вимушено жертвуючи ним, вона вистояла і залишилася, хоча й у незмінному вигляді, по суті єдиним у країні науковим центром, де проводять фундаментальні дослідження, за деякими напрямками навіть світового рівня. Загалом НАН України була і залишається системотвірним древом вітчизняної науки, яке потрібно плекати і зберігати. А квінтесенцією поважного ставлення до Академії, як важливої державної інституції, мабуть, можна вважати інавгураційні слова новообраного президента РАН академіка В.Є. Фортова: *«Всю свою жизнь я проработал в системе Академии наук и считаю академическую форму организации науки наилучшей <...> для проведения фундаментальных исследований»*. Безперечно, під цим висловом поставили б свій підпис більшість провідних науковців НАН України.

Певна річ, Академія могла б працювати значно корисніше для держави і зробити набагато більше, якби не жалюгідне фінансування, якого ледь вистачає на жебрацьку заробітну плату, а про переоснащення інструментарію, передплату наукових видань, відрядження годі й казати. І все ж таки, попри всі проблеми, наукове життя в Академії не вмерло, що не можуть не визнавати навіть її завзяті критики. Вони також розумі-

ють, що без затребуваності наукових результатів великим і малим бізнесом, суспільством у цілому вимагати від Академії значної економічної користі не лише безглуздо, а й несправедливо. Академія має досить потужний потенціал фундаментальних досліджень і може повертати країні технології, патенти, економічні пропозиції, виступати як експерт із найважливіших питань, однак чекати цього від неї можна лише за умови належної фінансової підтримки. Навіть у вкрай несприятливій ситуації вона виробляє науковий продукт, і жодна науково-технічна виставка не обходиться без численних експонатів Академії. Проте на ці виставкові стенди рідко дивляться очі, здавалося б, зацікавлених осіб — приватних промисловців і бізнесменів, керівників державних підприємств і відомств.

На користь Академії порівняно, скажімо, з університетами красномовно свідчать і формальні статистичні дані: маючи близько 15% кадрового наукового потенціалу країни, вона дає понад 50% друкованої наукової продукції в рейтингових виданнях, у неї значно вищі сумарні цитат-індекси й індекси Хірша, при цьому вона отримує близько 10% наукового бюджету країни. Однак середня заробітна плата і аспірантська стипендія в дослідницьких університетах подекуди майже вдвічі вищі, ніж у НАН України, що навряд чи є нормальним. Водночас саме Академія кровно зацікавлена у розвитку вищої освіти, оскільки може користуватися лише її «продукцією».

Чи є причини бити на сполох? Як уже зазначалося, багато провідних учених надзвичайно стурбовані станом науково-освітньої сфери в Україні, вважаючи, що фундаментальна наука катастрофічно занепадає, деградація прискорюється, і тим самим не лише наука, а й країна загалом опинилася в небезпеці, а вище керівництво держави залишає це поза увагою. З огляду на ставлення до наукової сфери, воно не усвідомлює, що НАН України — один із наріжних камнів державності, що знищення Академії рівнозначне знищенню науки і призведе до

прямого знищення країни. Справді, рівень підтримки української науки різко контрастує з показниками розвинених країн³, масовий відплив нашої молоді за кордон не припиняється, а наслідки цього явища злочинно недооцінюються. Ми не лише втрачаємо наукову інфраструктуру — руйнуються механізми її відтворення, зокрема виробництво кадрів (при цьому часто виробляємо їх не для себе). Виник і досяг критичної межі розрив поколінь, з теренів України фактично витискаються вчені світового рівня. Найвідчутніші проблеми — це вже помітне незброєному оку відставання української фундаментальної науки від світової, відсутність стратегічних планів щодо її розвитку, неадекватність заробітної плати, небезпечне зниження рівня викладання природничих дисциплін у середніх школах і ВНЗ.

Якщо ці проблеми не будуть негайно вирішені в той чи інший спосіб, говорити про нашу країну як поважну і здатну до прогресу вже в найближчому майбутньому буде неможливо. Ми маємо інтегруватися в загальносвітові наукові програми, прагнути до лідерства хоча б на деяких напрямках розвитку, створювати для *успішних* дослідників такі умови праці, щоб вони не тільки не бажали звідси поїхати, а навпаки, зарубіжні науковці вважали б за честь тут працювати. Без нагальних системних заходів колапсу не обминути, якщо він уже не стався...

Такий погляд також має багато прихильників, і незалежно від їхніх політичних уподобань або корпоративних інтересів вони

³ Мабуть, слушно нагадати, що Україна витрачає на науку менш як 1% свого ВВП, Росія — 1,2%; тоді як Китай — 1,8%, США — 3%, Швеція — 3,6%, Фінляндія — 4,3%, Ізраїль — 4,3% їхнього(!) ВВП. Тому тези щодо низької ефективності роботи НАН України, часто жорстко проголошувані повноважними представниками Уряду України, було б корисно зіставляти з цими цифрами, усвідомлюючи, що є *ринкова вартість науки*. І коли пересічний український науковець отримує на дослідження у 20–25 разів менше коштів, ніж його закордонний колега, то висловлювані звинувачення сприймати як серйозні просто смішно.

виходять лише з почуття великого неспокою за долю країни.

Критичний погляд на буття НАН України. Що ж закидають Академії та її керівництву? Насамперед те, що за такої небувалої концентрації людського інтелекту найкращі представники Академії зберігали мовчання, не виявили виваженої гнучкості, дару передбачення, коли науково-освітній простір країни опинився у тяжкому становищі в період здобуття незалежності, а деякі недалекоглядні політики проголосили: «Наука може зачекати!» І як тут не пригадати слова, які приписують міністрові внутрішніх справ Франції часів Наполеона Бонапарта Жозефу Фуше, який з іншого приводу сказав: «*Це більше, ніж злочин, це — помилка*».

Наслідки такого чекання і зволікання з назрілими змінами, які б відповідали світовим тенденціям, очевидні — всі об'єктивні показники рівня фундаментальної науки в країні впали до соромних для нас значень, а Академія продовжує поводити себе так, начебто нічого не відбувається⁴, щороку звітуючи про чергові звершення. Кількісні дані, які повсюдно застосовують для оцінювання розвитку того чи іншого наукового напрямку, нині є загальнодоступними й однозначно демонструють прямо протилежне. Легко пересвідчитися, що за кількістю статей, їх цитуванням, індексами Хірша тощо навіть наших найкращих науковців ми поступаємося майже всім європейським країнам, багатьом країнам Азії та Південної Америки і навіть ряду країн Близького Сходу й Африки. Мушу також самокритично зауважити, що як академік-секретар ВФА НАН України інколи дозволяв собі говорити про непогану

роботу Відділення. Це не було неправдою, але і правдою назвати не можна, бо за великим рахунком вона полягає в тому, що ВФА посідає більш-менш прийнятні позиції лише в межах НАН України, а загалом на тлі розвитку актуальних напрямів світової фізики й астрономії (радіоастрономії не торкаючись) виглядає доволі слабко. І прикметник «непогана» (а щодо експериментаторів правильніше було б сказати *самовіддана*) робота фізиків і астрономів характеризує передусім наявні несприятливі умови її виконання.

На жаль, обговорення сучасного стану НАН України часто спирається на реалії минулих років, однак ситуація і в країні, і у світі змінилася кардинально, і без її аналізу складно сформулювати точні пропозиції щодо виходу з важкого становища. Пишати-ся минулим приємно, проте не конструктивно, і ми маємо не тільки говорити, але й щось робити. Так, помилки неминучі, однак, додержуючись старої тактики відтермінування змін і розглядаючи всіх, хто їх пропонує, як неприхильників Академії, ми напевне програємо. Більш того, під час спілкування з науковцями, небайдужими до ситуації, висловлюються думки, що керманічі академічної спільноти неспроможні самостійно вивести її з глухого кута, тому втручання держави назріло. З цим неможливо сперечатися, і стурбованість Уряду станом науки в принципі зрозуміла, бо оголошуваний курс на інноваційну економіку має спиратися на потужну науку. Водночас потрібно чітко розуміти, що бюрократи не терплять жодних автономних чи незалежних інституцій, не вміють відрізнити компетентність від імітаційного «надування щік», використовують, коли треба для власних інтересів, «революційність» мас.

Кинувши погляд у майже сторічне минуле, згадаємо, що ідея створення Академії належить видатним ученим, які працювали в університетах і хотіли мати спільний майданчик для наукових дискусій, координації досліджень, розвитку освіти й технологічного оновлення економіки. Радянська влада

⁴ Найжорсткіші закиди в бік Академії пов'язують таку поведінку з небажанням саме членів-кореспондентів і академіків щось міняти, оскільки вони всім задоволені. Навряд чи таке твердження є аксіомою, але мені, як одному з них, говорити щось протилежне «не з руки», бо це сприймається як «захист мундиру». І все ж відповідально заявлю: це не так, і серед членів Академії багато прогресивних сумлінних працівників, які найважливішою справою вважають науку, а не свій власний добробут.

вирішила надати і надала Академії іншого статусу, фактично перетворивши її на звичайне відомство, яке має підпорядковані спеціалізовані організації (інститути), здійснює над ними адміністративний і тематичний контроль, розподіляє кошти. Отримуючи бюджетне фінансування, не обтяжені, на відміну від університетів, обов'язковим навчальним процесом і маючи певні творчі свободи, співробітники Академії могли концентруватися лише на науці й багато з них справді досягли видатних успіхів, особливо у розв'язанні певних практичних завдань. Зайве називати, але можна легко пригадати кілька десятків відомих імен, що прославили і себе, і Академію, і Україну. Академія була затребуваною, звання її члена, який до того ж отримував довічне матеріальне забезпечення, було шанованим, бажаним і слугувало додатковим стимулом для напруженої, результативної праці.

Проте час минув, радянська влада канула в Лету, а разом з нею — і усвідомлення новими політичними діячами ролі та значення науки для розвитку незалежної держави. Як це не прикро, Академія фактично відсторонилася від навколишнього життя і не змогла або не зуміла зупинити проникнення відповідних негативних поглядів у свідомість, причому не лише лідерів держави, а й суспільства загалом, суспільства, в якому людей з наповненими знаннями головами не цінують, і вони не витримують конкуренції з тими, що мають наповнені гаманці.

З-поміж нас не знайшлося своїх П.Л. Капиці, Д.С. Лихачова, А.Д. Сахарова, які вміли жорстко протистояти владі й до яких вона хоч інколи прислухалася. На жаль, бракує і високоавторитетних особистостей, відомих поза професією, якими нещодавно були М.М. Амосов, О.К. Антонов, В.М. Глушков, П.Г. Костюк, Н.О. Пучківська, а тепер є І.М. Дзюба і, безумовно, Б.Є Патон. Навпаки, Академія певною мірою замість відкритої професійної спільноти перетворилася на ареопаг, куди потрапити можна завдяки не лише науковим заслугам, а й протекції (зокрема, з вищих ешелонів влади), політичній

виверткості, посаді, зв'язкам. Як наслідок, поширилася думка, що члени Академії — це не вчені, а адміністратори⁵.

Отже, внаслідок об'єктивних і суб'єктивних причин ми опинилися в ситуації, виходу з якої не видно, оскільки, скажімо, навіть значне збільшення фінансування навряд чи виправить стан справ. Принаймні, швидко. Деякі бачать корінь зла в консервативності керівництва та інерційності колективів інститутів, вихованих у надмірно патерналістичних традиціях, інші — у неправильному, й до того ж негласному, принципі розподілу коштів, коли базове фінансування значно перевищує конкурсне, тобто адресне, і не враховує якісні показники роботи, треті — у відсутності достатньої кількості молодих науковців і засиллі пенсіонерів. Гадаю, це той випадок, коли всі так чи інакше мають рацію, і треба шукати компромісний консенсус. А от якщо ми й надалі зберігатимемо «дівочу сором'язливість», чекатимемо, об'разно кажучи, «поліпшення клімату» та робитимемо вигляд, що те, що відбувається в країні, нас не стосується, за нас усе вирішать чиновники, і про науку в Україні можна буде забути назавжди.

Як свідчать історичні факти, розраховувати на чужі ресурси ми не в змозі. Якщо Петербурзьку академію, яка, справді, швидко досягла європейського рівня, розбудовували іноземці⁶, а в повоєнні часи у найважливіших для обороноздатності СРСР напрямках —

⁵ Є певна неоднозначність, коли йдеться про НАН України: з одного боку, це великий загін науковців (понад 40 000 осіб), які, власне, і виробляють знання; з іншого — обрані члени Академії, які становлять дещо більш як 1% повного складу. Я, говорячи про Академію, за окремими винятками, маю на увазі переважно перших. До того ж членство в Академії — не посада, далеко не всі її члени автоматично є адміністраторами і не в усіх установах вони є. Однак я поділяю точку зору моїх дописувачів, що доля НАН України і доля обраних її членів — не одне й те саме.

⁶ Наприклад, серед її перших академіків не було росіян, крім М.В. Ломоносова, а з 111 академіків, що працювали в Росії у XVII—XVIII ст., іноземцями були 78 осіб, або 2/3 загальної кількості.

ядерному й космічному — працювали, як вдома, сотні німецьких фізиків та інженерів, то Україні допомоги чекати немає звідки. Ситуація навіть зворотна — сотні найкращих вихованців НАН України успішно збагачують науку інших країн Європи, Азії та Америки. Так, у роки радянської влади до нашої країни переїздили кваліфіковані науковці з Росії, але нині таке здається неможливим. До речі, з України до Росії також переїхало багато українських учених, але ще більше — талановитих випускників шкіл, передусім майже всі переможці міжнародних олімпіад з математики, фізики, біології, які бажали навчатися у найкращих вишах (що відбувається й дотепер), а потім влаштувалися у країнах, де високо цінують інтелектуальну працю.

Наступне питання — бюджет. Для НАН України останнім часом він становить трохи більше за 2 млрд грн на рік. Цікаво, що такій самій цифрі відповідає річний бюджет Гарвардського університету, але, звісно, у доларах. Навряд чи варто щось коментувати, однак порівняння свідчить, що створення конкурентоспроможної науки — справа не дешева, і про це не раз нагадували провідні українські фахівці. Причому більшість із них вважають, що тотальне збільшення фінансування без докорінної реорганізації його розподілу, коли на перші місця хоча б поступово виводився виконавець, а не установа, навряд чи дасть бажаний результат. Досвід передових країн підказує, що розвиток науки потребує певної децентралізації фінансування, тобто його деякої відкритості, а також стимулювальної ролі для *кожного*

дослідника. За збереження певного базового фінансування інститутів і базової зарплати левову частку коштів необхідно розподіляти через гранти для лабораторій, груп, окремих виконавців.

В умовах прийнятого у нас централізованого розподілу грошей середня результативність (цитовання) кожної наукової роботи, яка вийшла з НАН України, — одна з найнижчих у світі: за даними бази *Scopus*, в установах Товариства Макса Планка (Німеччина) вона становить 12, в установах CNRS (Франція) — 7,5, в інститутах АН Китаю — 4, в РАН — 2,5, в НАН України — близько 1. Вважати при цьому добрим показником більшу дешевизну (тобто меншу вартість) українських публікацій у рейтингових виданнях порівняно з іншими країнами, як це робить академік Б.В. Гриньов [5], на мою думку, не зовсім слушно, оскільки засвідчує лише дешевизну нашої наукової «робочої» сили. В умовах же глобалізованого суспільства якісними мірками наукової продуктивності є лише *кількість посилок та кількість публікацій*, а от *вартість публікації* як показник ефективності має сенс лише в разі співмірності з двома першими.

До цього вже дійшли в Росії, де, подібно до країн, що дбають про власну науку, публікаційна активність і цитат-індекс науковця стали основним критерієм його наукової значущості, від якої напряду залежить зарплата, а гранти Російського фонду фундаментальних досліджень (між іншим, незалежного) за своїм розміром викликають заздрість і повагу. Як свідчення, в таблиці наведено рейтинги РАН і НАН України серед більш ніж 2000 наукових організацій світу (переважно університетів) за даними платформи *SCImago* і загальне цитування за даними бази *Scopus*. З таблиці видно, що РАН останніми роками вдається утримувати непогані позиції, поступаючись лише CNRS і АН Китаю, а ось показники НАН України залишають бажати кращого, негативна тенденція щодо зниження її місця спостерігається впродовж кількох років поспіль і не може не насторожувати.

Рейтинги та загальне цитування
РАН і НАН України

Рік	РАН		НАН України	
	Рейтинг	Цитування	Рейтинг	Цитування
2009	3	88938	77	19022
2010	3	90491	87	19351
2011	3	91809	93	19360
2012	3	92894	109	19074
2013	3	97105	120	19884

Взагалі, вирішення багатьох із зазначених вище проблем цілком у компетенції Академії, однак за умов страшного дефіциту коштів питання щодо впровадження будь-яких трансформацій і вибору пріоритетів не стояло, навпаки, як кажуть, масло тонким шаром розмазувалося по всьому шматку хліба. Треба було просто виживати, і непопулярні заходи здавалися передчасними. Тепер, як виявилось, вичікування лише ускладнило ситуацію, загнавши її в глухий кут. Навпаки, наші російські колеги під тиском свого МОН задля підвищення рівня оплати праці й виплати стимулювальних надбавок зважилися на 15%-ве скорочення штатів і, вочевидь, отримали позитивну похідну. З огляду на їхній досвід, ми знову ж нічого не вдіяли, не здійснили науковий аудит інститутів, щоб, ставши на цей шлях, потім просити допомоги держави. Не знаю, чи почула б нас влада, однак, дбаючи передусім про найуспішніших науковців, незалежно від їх статусу, першою таким кроком мала б зробити Академія. Повторю, побачивши неформальні реформаторські наміри, владні структури, ймовірно, могли б поставитися до них з розумінням і допомогти в їх звершенні. Наприклад, уже кілька років поспіль щомісяця оприлюднюють загальний рейтинг найкращих установ і науковців НАН України, який, будь на те воля, можна було б у той чи інший спосіб використовувати під час планування бюджету окремих інститутів, що могло б стати одним із перших заходів процесу реформування.

Проте усвідомлюю, що не все так просто і що, скажімо, у гуманітаріїв дещо інші способи оцінювання, і що є люди, які працюють за закритою тематикою, а от серед природознавців щось можна і треба було б запровадити. Але надзвичайно обережно, оскільки наука не розвивається без неминучого розподілу — існування видатних учених на «фоні» інших. Якщо останніх розцінити як баласт і позбутися, ті, що залишаться, знову розділяться на нових «видатних» і той самий «фон». Принципове питання: кого віднести до «видатних», повною мірою забез-

печивши їх ресурсами, а кого — до «фону». І головне, хто буде це вирішувати? Якщо вітчизняний чиновник, то будь-які реформи із найкращими намірами перетворяться на «вбивство» науки, бо «нефахівці» не можуть керувати науковим процесом, який є некеруваним за своєю суттю.

Деякі першочергові заходи. Скоріше за все, небагате, проте відносно спокійне життя Академії закінчується, і що нам далі робити — скажуть або Уряд, або Адміністрація Президента України, як це сталося в Росії⁷, а це не найкращий варіант розвитку подій.

З огляду на російський «сценарій», можу зазначити, що, наприклад, пропозиція об'єднати державні академії навряд чи дасть відчутну користь, оскільки помітно знизить її середній науковий рівень. Раціональніше, на мою думку, було б припинити вибори до академії, які (якщо це буде вирішено) мають приєднатися до НАН України, створивши в ній відповідні відділення, і проводити вибори до них за критеріями НАН України. Те саме, на мій погляд, стосується і ліквідації звання члена-кореспондента, якого справді можна позбутися, але не за указом, не через автоматичну заміну назви, а впродовж кількох років, припинивши оголошення відповідних вакансій, причому балотуватися в академіки зможуть як нинішні члени-кореспонденти, так і претенденти без цього звання за умови, що на виборах голосуватимуть усі члени відділення⁸. Проте потрібно усвідомлювати, що збільшення числа академіків прямо позначиться на їхньому статусі,

⁷ Для наочності варто нагадати лише про один аспект реформування РАН, коли її комунальною сферою мають керувати чиновники, які, поза всяким сумнівом, швидко наведуть «порядок». При цьому попередній приклад з подібною реформою Міністерства оборони Росії, що призвела лише до жадливих фінансових порушень, як виявляється, нікого нічому не навчив.

⁸ Цікава історична деталь: під час шести (!) перших виборів до нашої Академії, що відбувалися щороку впродовж 1919–1924 рр., вакансії членів-кореспондентів взагалі не оголошувалися, тобто є певний досвід існування і роботи Академії як зібрання лише дійсних (у тому числі іноземних) членів.

і так уже не надто високому в очах пересічних громадян.

Отже, ці непринципові для розвитку науки перебудови могли б бути поступовими і, наскільки це можливо, безболісними. Що ж стосується ключового аспекту російської реформи — позбавлення Академії права керувати майном, то навряд чи він відіграє позитивну роль у розвитку науки, а його глибинні причини названо вище. Більше того, суворі заяви, що майно начебто заважає творчій роботі, — лише прикриття для його відчуження, і коли таке станеться, матеріальні фактори дійсно відволікатимуть учених від їхньої безпосередньої наукової діяльності.

Найскладніше для нас питання — інвентаризація академічного майна і кадрового складу інститутів з метою позбавлення від усього, що не відповідає необхідному рівню і не має перспективи розвитку. Повторю, на мій погляд, потрібно врешті-решт зупинитися на якійсь формі врахування показників, щоб дізнатися, які установи (відділи, лабораторії, окремі науковці) відповідають установленим стандартам, і підтримати саме такі. Крім того, розподіл бюджету має відбуватися через *незалежну* експертизу, до якої більшість країн залучає й іноземних фахівців, оскільки не може система діяти справедливо, якщо і розподіл коштів, і експертизу здійснюють одні й ті самі особи. Проведення наукового аудиту є слушним заходом, однак, впевнений, він не вимагає ліквідації академічного устрою, про що було заявлено нашим російським колегам. Скажу більше, будь-який ліквідаційний проект (мовляв, треба спочатку зруйнувати українсько-радянську академію, а на її місці побудувати щось таке, як у цивілізованих країнах) — маячня, бо в такий спосіб нічого путнього не вийде, це ми вже проходили.

Те, що НАН України потребує реформ, не викликає аргументованих заперечень, однак спочатку слід відповісти на запитання: «Чого ж ми хочемо?». Усе: модель, структура, бюджет, склад тощо — мають відповідати ринковій вартості науки. В іншому разі

будь-які заходи — злиття кількох академій, оголошення членів-кореспондентів академіками, перепідпорядкування майна тощо — марна трата часу й сил. Уряд має зрозуміти, що за модернізацію країни на сучасних технологічних засадах потрібно заплатити, оскільки «дешевою» наукою цього зробити не можна. Не менш важлива проблема — викорінювання бюрократії, яка в нас завжди була сильною і владолобною. Слова академіка В.І. Вернадського щодо умов діяльності АН СРСР післяреволюційного періоду повною мірою стосуються й нас: «...*российские ученые всегда ведут работу в тяжелых условиях, которые совершенно непонятны на Западе*».

Якщо бути відвертим, то загалом усе, що нині робиться в Росії й у тому чи іншому вигляді робитиметься у нас, мені не подобається, тому що Академія стає заручницею бажань і прагнень не державних діячів, а політиків, які не лише не мають уявлення про науку, а й навіть не розуміють її справжніх цілей і рушіїв. Вони неспроможні здійснювати керівництво серйозними науковими структурами, і більше того, ми вже маємо досвід їхніх антинаукових уподобань (пригноблення генетики й кібернетики, лисенківщина). Тепер, вимагаючи від науки та науковців результатів і досягнень найвищої проби, вони не здогадуються, що науковий сектор держави не може вдосконалюватися у відриві від інших основоположних державних інститутів. Без зміни корінних засад суспільства, його моральних і світоглядних критеріїв, не стаючи на заваді агресивному наступу войовничого клерикалізму, сподіватися на істотне поліпшення стану науки, як мінімум, наївно, а насправді — безглуздо.

Немаловажною обставиною є те, що авторитарна влада не може собі дозволити існування в країні будь-якої вільної, демократичної, самостійної спільноти, яка час від часу виявляє норовливість, незгоду чи, ще гірше, непоступливість. Таке абсолютно неприпустиме в державі, де все вирішує «вертикаль» і бажання «царюючої особи», байдужої до думки наукового співтовариства.

Ось під гаслом реформування і вигадують причини, щоб приборкати, підкорити, принизити... Пригадується вислів великого російського фізіолога, нобелівського лауреата академіка І.П. Павлова щодо реформ Академії початкового періоду радянської влади: «Я бы сначала попробовал на собаках».

Є ще одне делікатне питання, яке ставлять більшість тих, хто висловлюється щодо реформування Академії, не перебуваючи у списку її членів. Йдеться, зрозуміло, про академічну стипендію, яка, не секрет, крім престижу для багатьох учених залишається провідною зіркою для потрапляння до лав Академії і яку дехто вважає аморальною. Хочу її супротивникам повідомити: як показало моє власне «дослідження», перебувати в лавах академії наук, передусім національних, економічно вигідно.

Справді, майже всі такі організації у світі, обираючи своїх академіків, не лише не винагороджують їх і не надають привілеї, а й беруть з них членські внески. Проте університети, дослідні інститути, національні лабораторії для підвищення власного рейтингу конче зацікавлені мати у своїх штатах якомога більше осіб, обраних до поважних наукових організацій, пропонуючи їм контракти, значно більші за середні. Взагалі, будь-який показник (міжнародні, державні нагороди, премії тощо), що свідчить про клас ученого, в той чи інший спосіб позначається на його зарплаті⁹, тому прагнення бути обраним є природним. Звинувачувати ж в отриманні додаткових коштів тих, хто їх чесно заслужив (і таких кваліфікаційна більшість), витримавши обговорення до мозку кісток свого персонального внеску в науку, продершись крізь подвійне сито таємного голосування, мабуть, несправедливо.

⁹ Наприклад, один із колишніх співробітників нашого інституту, а нині професор одного з провідних канадських університетів отримав постійну 10%-ву (!) надбавку до зарплати, коли керівництво університету дізналося, що той є лауреатом вищої наукової нагороди країни, звідки прибув, — Державної премії України, оскільки це, певною мірою, важливо для університету.

Єдине, як на мене, академічна стипендія не має перевищувати посадового окладу завідувача відділу, як це було в радянські часи, інакше це справді ненормально. Крім того, дбаючи про весь академічний корпус, потрібно якнайшвидше переглянути рівень зарплат звичайних співробітників Академії в бік його істотного підвищення. Якщо ж Уряд скасує надбавку, ніхто, звісно, не стрілятиметься, але неважко передбачити, що без матеріальної вигоди Академія втратить заохочувальну привабливість¹⁰, а отже, і свою цінність як організації, де перебувати не лише почесно і шановано, а й вигідно. Як колись влучно зазначив М.М. Амосов, «проти біології не попреши».

Найпростішими для розв'язання проблемами, на мою думку, є забезпечення широкої мобільності українських учених через усіляке сприяння їхній участі у світових наукових форумах, доступу інститутів до провідних наукових баз даних, електронної передплати авторитетних фахових журналів, спрощення тендерних процедур купівлі витратних матеріалів для експериментів або нової апаратури, що в жодному разі не можна робити на засадах мінімальної ціни, прискорення процедури отримання дозволів на обмін науковими матеріалами із закордонними колегами й перетину ними кордонів, надання дозволу інститутам самостійно розпоряджатися заробленими коштами. Це принципові питання, вирішення яких сприяло б підвищенню активності українських учених, приєднанню їх до світового співтовариства, оскільки сучасна наука глибоко інтернаціональна і не може відсторонитися від зовнішнього світу, розвиваючись в ізоляції.

Я свідомо не торкаюся питання про зміцнення зв'язків з університетами. Про це вже багато говорили і нині готується (на жаль,

¹⁰ В.Л. Гінзбург, відомий своєю відвертістю, писав, що престиж Нобелівської премії визначається лише її *аномальним* (його слово) розміром. Щоправда, в останні 3–4 роки з'явилися нові солідні наукові нагороди. І в чому «конкурують» їх засновники? Правильно — лише у розмірах сум, які сплачують лауреатам.

не найкращий із можливих) Закон про освіту. Хотілося б, щоб наші державні мужі на решті збагнули, що без науки і вільнодумної творчості вчених Україна приречена на залежність від інших країн, як Сходу, так і Заходу. Вся історія людства незаперечно свідчить, що без досягнень науки неможливий прогрес техніки, промисловості, медицини, сільського господарства, розвиток якого для нас має бути пріоритетним. Тепер це азбучні, можна сказати, тривіальні істини, і немає у світі жодного винятку з цих правил. Надії на те, що фундаментальну науку можна розвинути в університетах, мені здаються примарними, бо на це знадобляться десятки років і шалені кошти. Доцільніше залучати до навчального процесу найкращі академічні сили через активне створення університетських кафедр при установах НАН України, що дасть змогу підвищити рівень підготовки студентів завдяки ознайомленню з найновітнішими науковими досягненнями та підвищенню їх інтересу до пошукової творчої роботи.

Отже, повертаючись до назви статті, моєю єдиною підбадьорливою відповіддю на поставлене запитання є: «Бути!». Бути за умови консолідації і досвідчених, і молодих науковців, і адміністраторів, і рядових виконавців, консолідації проти можливого свавілля чиновників у спробах змінити демократичні

правила академічного життя, відлучити й переділити академічне майно, нав'язати Академії не властиві їй функції підлеглої організації, яку можна в будь-яку мить розігнати, наче бешкетливих школярів, лише цикнувши на них; проти нашого сервілізму, готовності розшаркуватися перед владою і «бунтувати, стоячи на колінах»; за прогресивне реформування і зважене оновлення, за встановлення зрозумілих правил гри на академічних полях, цінуючи передусім «науку в собі, а не себе в науці». Нам усім потрібне почуття професійної гордості й упевненість, що інституція під брендом «Національна академія наук України» — це могутнє зібрання найкращих умів країни, її щирих патріотів, яким не байдужа доля науки.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Локтев В.М.* З надією на ренесанс вітчизняної науки // Вісник НАН України. — 2007. — № 1. — С. 3–12.
2. *Локтев В.М.* Що вигідно фундаментальній науці, те вигідно державі // Вісник НАН України. — 2013. — № 1. — С. 11–21.
3. *Локтев В.М.* Нагальні проблеми фізики і не тільки... // Вісник НАН України. — 2013. — № 5. — С. 69–80.
4. *Локтев В.М.* Роздуми про реформи в науці // Наука України у світовому інформаційному просторі. — 2013. — № 7. — С. 31–39.
5. *Гриньов Б.В.* Студент університету чи НДІ? // Дзеркало тижня. — 2013. — № 21.